प्रकरण सहा

निष्कर्ष आणि शिफारसी

प्रकरण - ६

निष्कर्ष आणि शिफारशी

		पृष्ठांक
६.१	प्रास्ताविक	185
६.२	अध्यापकांची शैक्षणिक अर्हता व अनुभव	185
६.३	मूल्ये आणि त्यांचे संक्रमण	189
६.४	अध्यापकांचे मूल्यशिक्षण संबंधातील प्रशिक्षण	196
६.५	मूल्यशिक्षण व अध्यापकांचे व्यक्तिमत्त्व यांचा संबंध	198
६.६	मूल्यसंक्रमण व सामाजिक वास्तव यांचा संबंध	201
६.७	मूल्ये आणि अभ्यासपूरक व अभ्यासेत्तर उपक्रमांचे नियोजन	204
६.८	पाठ्यपुस्तकातील मूल्यांचे संख्याप्रमाण आणि त्यामुळे मूल्यसंक्रमणात येणाऱ्या अडचणी	206
६.९	मूल्ये आणि त्यांचे मूल्यमापन	208
६.१०	सर्वसाधारण निष्कर्ष व शिफारशी	211
६.११	पुढील संशोधनासाठी विषय निर्देशन	212
६.१२	समारोप	

६.१ प्रास्ताविक :

प्रस्तुत शोधप्रबंधामध्ये माध्यमिक स्तरावरील मराठीच्या पाठ्यपुस्तकांच्या अध्यापनाचा मूल्यशिक्षणाच्या संदर्भात चिकित्सात्मक अभ्यास करून त्यांचा ऊहापोह केला आहे. मातृभाषेच्या पाठ्यपुस्तकाच्या अध्यापनातून मूल्यशिक्षण जाणतेपणे, प्रभावीपणे दिले जावे आणि विद्यार्थ्यांमध्ये मूल्यसंक्रमण जाणतेने व्हावे हा त्यामागील उद्देश आहे.

मूल्यशिक्षण, मूल्यसंक्रमण आणि मराठीचे अध्यापन या संदर्भात सामग्री गोळा करण्याच्या उद्देशाने एक प्रश्नावली तयार केली होती. (पहा परिशिष्ट ब). या प्रश्नावलीची माहिती प्रकरण १ पृष्ठांक (९५) वर दिली आहे. इयत्ता ९ वी, १० वीच्या मराठीच्या अध्यापकांकडून ती भरून घेतली. मागील प्रकरण ५ मध्ये या प्रश्नावलीद्वारे प्राप्त झालेल्या सामग्रीचे वर्गीकरण व विश्लेषण केले असून अन्वयार्थ लावला आहे. प्रस्तुत प्रकरणामध्ये निष्कर्ष व शिफारशी सादर केल्या आहेत. तसेच पुढील संशोधनासाठी काही विषयांचे निर्देशन केले आहे.

६.२ अध्यापकांची शैक्षणिक अर्हता व अनुभव :

प्रकरण ५ मधील ५.२ या मुद्याचा (प्रश्नावली भरून देणाऱ्या अध्यापकांची सर्वसाधारण माहिती) विचार केला असता प्रश्नावलीद्वारे आलेल्या सामग्रीचे विश्लेषण करून अन्वयार्थ लावल्यानंतर अध्यापकांच्या शैक्षणिक अर्हता व अध्यापनाच्या अनुभवासंबंधी जे निष्कर्ष निघतात ते निष्कर्ष, त्याचे विवरण आणि त्यावर आधारित शिफारशी पुढील परिच्छेदातून केल्या आहेत.

सारणी क्र. ५.१, ५.२, ५.३, ५.४ ला अनुसरून १ : अध्यापकांनी प्राप्त केलेली शैक्षणिक अर्हता, २ : अध्यापकांचे पदवी परीक्षा घेतलेल्या

विषयानुसार वर्गीकरण, ३ : पदव्युत्तर परीक्षेत घेतलेल्या विषयानुसार अध्यापकांचे वर्गीकरण, ४ : बी.एड्.ला 'मराठी अध्यापन पद्धती' घेतलेल्या अध्यापकांची संख्या यासंबंधीत आहेत. वरील चारही सारण्या शैक्षणिक अर्हतेसंबंधी असल्यामुळे त्यांचा एकत्रित विचार केला आहे.

सारणी क्र. ५.१ ते ५.४ मधून खालील निष्कर्ष निघतात.

सारणी क्र. ५.१ (पृष्ठांक ८८) -

माध्यमिक शिक्षकांसाठी आवश्यक असणारी बी.ए., बी.एड्. ही किमान शैक्षणिक अर्हता ९५ पैकी ३१ अध्यापकांनी (३३ टक्के) मिळविली आहे.

माध्यमिक शिक्षकांसाठी आवश्यक असणारी शैक्षणिक अर्हता मिळवूनही त्यापेक्षा अधिक शैक्षणिक अर्हता मिळविलेल्या अध्यापकांची संख्या (सारणी क्र. ५.१ मधील अनुक्रमांक २,३,४ च्या बेरजेनुसार) ५२ आहे. (५५ टक्के)

याचाच अर्थ माध्यमिक शाळेत अध्यापन करण्यास योग्य ती शैक्षणिक अर्हता असणाऱ्या अध्यापकांची एकूण संख्या ८३ आहे (८७ टक्के).

पदवीपरीक्षा आणि पदव्युत्तर परीक्षा उत्तीर्ण झालेले १० अध्यापक आहेत परंतु त्यांनी योग्य अशी व्यावसायिक शैक्षणिक अर्हता (बी.एड्.) प्राप्त केलेली नाही. (सारणी क्र. ५.१ - अनुक्रमांक ५ ते १२ यांच्या बेरजेनुसार).

दोन अध्यापक (सारणी क्र. ५.१ - अनुक्रमांक १३ व १४ यांच्या बेरजेनुसार) पदवीपूर्व शिक्षण घेतलेले आहेत.

सारणी क्र. ५.२ (पृष्ठांक ९१) -

बी.ए. ला 'मराठी' हा विषय घेऊन पदवी प्राप्त केलेल्या अध्यापकांची संख्या ४४ आहे (४६ टक्के).

बी.ए. ला ' मराठी ' विषय सोडून अन्य विषय घेतलेल्या अध्यापकांची संख्या ४९ आहे (५२ टक्के).

सारणी क्र. ५.३ (पृष्ठांक , १२) -

एम.ए. ला ' मराठी ' विषय घेऊन पदवी प्राप्त केलेल्या अध्यापकांची संख्या ३९ आहे (४० टक्के).

एम.ए. ला ' मराठी ' विषयाशिरीज इतर विषय घेऊन पदवी प्राप्त केलेल्या अध्यापकांची संख्या १६ आहे.

सारणी क्र. ५.४ (पृष्ठांक , १३) -

बी.एड्. पदवीसाठी ' मराठी अध्यापनपध्दती ' घेतलेल्या अध्यापकांची संख्या ६८ आहे (७२ टक्के).

सारणी क्र. ५.१ ते ५.४ वरून संकलित केलेल्या खालील निष्कर्ष निघतात.

केवळ ४६ टक्के अध्यापकांनी प्रथम पदवीला मराठी हा विषय घेतला आहे व बी.एड्.ला मराठी अध्यापनपध्दती ६८ अध्यापकांनी (७२ टक्के) घेतलेली आहे.

वरील निष्कर्षांवरून पुढील दोन शिफारशी करण्यात येत आहेत.

माध्यमिक शाळांमधून ' मराठी ' विषय शिकविण्यासाठी किमान शैक्षणिक अर्हता बी.ए. (मराठी), बी.एड्. (मराठी अध्यापन पध्दतीसह) ही आहे. या शैक्षणिक अर्हतेची अध्यापक नेमणुकीच्या वेळी काटेकोर अंमलबजावणी करण्यात यावी.

प्रथम पदवीला ' मराठी ' हा विषय असल्याशिवाय बी.एड्.ला मराठी अध्यापन पध्दती प्रशिक्षणार्थीला घेऊ देता कामा नये.

<u>अध्यापकांचा अनुभव</u> -

सारणी क्र. ५.५, ५.६, ५.७ या अनुक्रमे १ : अध्यापकांचा अध्यापनाचा एकूण अनुभव, २ : अध्यापकांचा मराठी अध्यापनाचा एकूण अनुभव, ३ : ९ वी, १० वीला मराठी अध्यापन करण्याचा अनुभव या संबंधीतोल आहेत. म्हणून या तिन्ही सारण्यांचा एकत्रित विचार केला आहे.

सारणी क्र. ५.५ ते ५.७ च्या विश्लेषणातून अनुक्रमे खालील गोष्टी आढळून आल्या.

सारणी क्र. ५.५ (पृष्ठांक, ३४) -

अध्यापकांच्या एकूण सरासरी अनुभव जवळजवळ १८ वर्षे (१७.८८) इतका आहे.

<u>सारणी क्र. ५.६</u> (पृष्ठांक, ३५) -

अध्यापकांच्या ' मराठी ' विषय अध्यापनाचा सरासरी अनुभव जवळजवळ १६ वर्षे (१५.८०) इतका आहे.

सारणी क्र. ५.७ (पृष्ठांक, ३६) -

इ. ९ वी, १० वीला मराठी अध्यापन करणाऱ्या अध्यापकांचा सरासरी अनुभव जवळजवळ १३ वर्षे (१२.५०) इतका आहे.

सारणी क्रमांक ५.५ ते ५.७ या तीन सारणीच्या विश्लेषणातून असा निष्कर्ष निघतो की, कोणताही मानदंड जवळ नसो परीत विश्लेषणातून नोंद झालेला अध्यापकांनी प्राप्त केलेला अनुभव हा प्रदीर्घ स्वरूपाचा आहे.

६.३ मूल्ये आणि त्यांचे संक्रमण :

प्रस्तुत विभागात प्रकरण क्रमांक ५ मधील ५.३ (पाठ्यपुस्तकातून प्रतिबिंबित होणारी मूल्ये व त्यांचे संक्रमण) यासंबंधीच्या समस्यांचा विचार केला असता अध्यापकांच्या प्रश्नावलीद्वारे आलेल्या सामग्रीचे विश्लेषण करून अन्वयार्थ लावल्यानंतर जे निष्कर्ष निघाले त्यांचे विवरण केले आहे व त्यावर आधारित शिफारशी केल्या आहेत.

मूल्य जाणीवपूर्वक संक्रमित करण्याविषयी अध्यापकांचे मत :

९५ अध्यापकांपैकी ७० अध्यापकांना (७२ टक्के) इ. ९ वी, १० वीच्या मराठीच्या पाठ्यपुस्तकाचे अध्यापन करीत असताना पाठांमधून प्रतिबिंबित होणारी मूल्ये जाणीवपूर्वक संक्रमित केली जातात असे वाटते.

मूल्ये संक्रमित करण्याचे मार्ग -

सारणी क्र. ५.९ पृष्ठांक (१००) वरून अध्यापकांच्या प्रतिसादाच्या टक्केवारीवरून खाली नमूद केलेल्या मार्गांनी मूल्ये जाणीवपूर्वक संक्रमित केली जातात असा निष्कर्ष निघतो.

व्यवहारातील, साहित्यातील, पौराणिक ऐतिहासिक उदाहरणे व दाखले देऊन	४३
अध्यापकाचे प्रभावी अध्यापन	३४
अध्यापकाचा आदर्श, वर्तन, दृष्टिकोन	१०
पाठ्यांशातील आशय स्पष्टीकरण	९
चर्चेद्वारे	६
मूल्यांवर आधारित गृहपाठ देऊन	४
मूल्याधिष्ठित प्रश्नांच्या आधारे	३
मूल्यांचे जीवनातील महत्त्व व गरज कथन	१
वाक्प्रचारांच्या आधारे	१
सामाजिक परिस्थितीच्या वस्तुस्थितीचे स्पष्टीकरण करून	१
पाठांतराच्या आधारे	१

मूल्यसंक्रमणाच्या वापरण्यात येणाऱ्या मार्गांविषयीच्या संदर्भात खालील शिफारस करण्यात येत आहे.

मूल्यसंक्रमणासाठी अध्यापकांनी जे विविध मार्ग सुचविले आहेत त्यांचा देशकाल-परिस्थितीनुरूप वापर प्रत्येक शाळेत करण्यात यावा.

मूल्ये जाणीवपूर्वक संक्रमित न करण्यापाठीमागील कारणे :

सारणी क्र. ५.१० (पृष्ठांक ,१०४) व सारणी क्र. ५.११ (पृष्ठांक, ११०) वरून अध्यापकाच्या प्रतिसादाच्या टक्केवारीवरून खाली नमूद केलेल्या कारणांमुळे मूल्ये जाणीवपूर्वक संक्रमित केली जात नाहीत असा निष्कर्ष निघतो.

	प्रतिसाद
परीक्षा पध्दतीत मूल्यांवर प्रश्न नाहीत	२१
शिक्षण हा व्यवसाय न मानता नोकरी मानल्याने अध्यापकांचा मूल्यशिक्षणात रस नाही.	१८
मूल्य शिक्षणावर भर दिल्यास अभ्यासक्रम पूर्ण होणार नाही अशी अध्यापकांना भय आहे.	१७
शिक्षण आणि औद्योगीकरण झाल्याने मूल्यात्मक शिक्षणाकडे दुर्लक्ष	१४
जीवन व्यवहार अध्यापकांना महत्त्वाचा वाटू लागला आहे	११
मूल्यशिक्षणाच्या संदर्भात अध्यापकांचे अज्ञान अधिक	९
सर्व स्तरावर मूल्यांचा ऱ्हास होताना दिसतो त्यामुळे मूल्यांवरील विश्वास उडतो.	३
मूल्यशिक्षणाच्या संदर्भात प्रशिक्षण नाही	२
वर्गातील विद्यार्थ्यांची अधिक संख्या	२
विद्यार्थ्यांना बाह्य आकर्षणे जास्त आकर्षित करतात.	२
शिक्षकांचे संदर्भीय वाचन कमी	२
शिक्षकाचे जीवन वैफल्यग्रस्त व असत्यप्रधान असते.	१
सुधारणेचा मक्ता आम्हीच का घ्यावा असे अध्यापकांना वाटते.	१
शासन प्रशासन व पालक यांच्याकडून प्रोत्साहन नाही.	१

	प्रतिसाद
शिक्षकाला एकापेक्षा अधिक विषय शिकवावे लागतात.	१
विद्यार्थी, अध्यापक परीक्षार्थी बनला आहे.	१
मूल्यशिक्षणा संबंधात अध्यापकाचे व्यक्तिमत्व बाद येते.	१
अध्यापकांना वाढलेले तपासणी काम.	१
सुधारित अभ्यासक्रम व अध्यापनातील सनातनी वृत्ती. यांच्यामधील वैचारिक संघर्ष.	१
निस्पृह व ध्येयवादी शिक्षकांचा अभाव	१
अध्यापक व विद्यार्थी यांच्यामधील कृतीशून्यता.	१
राष्ट्रीय शिक्षण धोरणाची योग्य अंमलबजावणी नाही.	१
शिक्षकाच्या आवडीचा विषय अध्यापकांना मिळतोच असे नाही.	१
अध्यापकांचा मुलांशी संवाद कमी.	१
मराठी सोपी भाषा मानून शिकण्याकडे दुर्लक्ष.	१

मूल्ये जाणीवपूर्वक रुजविली न गेल्यामुळेच जी एकूण २५ कारणे नोंद झालेली आहेत त्या संबंधात खालील शिफारशी कराव्याशा वाटतात.

परीक्षेमध्ये मूल्यांवरील प्रश्नांचा समावेश करावा.

शिक्षण व्यवसाय निष्ठेने करू इच्छिणाऱ्या व्यक्तींची नेमणूक या व्यवसायात करण्यात यावी. यासाठी नेमणुकीपूर्वी अशा व्यक्तींना विशिष्ट चाचणी घेण्यात (अभिवृत्ती चाचणी) यावी व त्यांचा 'कल' समजून घेण्याचा प्रयत्न केला जावा. त्यामुळे व्यवसायनिष्ठ अध्यापक शिक्षणक्षेत्रात येतील.

शिक्षण जॉब ओरिएंटेड झाल्याने मूल्यात्मक शिक्षणाकडे दुर्लक्ष होते हा गैरसमजही दूर करण्यात यावा. यासाठी मानवी प्रगतीच्या इतिहासाचे अवलोकन अध्यापकांच्याकडून घडेल याची योजना करण्यात यावी.

मूल्यशिक्षणा संदर्भातील अध्यापकांचे अज्ञान दूर करण्यासाठी, चर्चा, परिसंवाद, व्याख्याने, कृतिसत्रे, संदर्भीय पुस्तकांचे वाचन यांचा भरपूर वापर करण्यात यावा.

समाजात मूल्यांचा होणारा ऱ्हास हा मूल्यांवरील विश्वास उडण्यास कारणीभूत ठरत आहे. यासाठी समाजातील लोकांमध्ये मूल्य-शिक्षणाविषयी जाणीव जागृती कशी होईल यासाठी प्रयत्नशील राहिले पाहिजे. समाजसेवी संस्था, विद्यार्थी संघटना, पक्षातील कार्यकर्त्यांचे सहकार्य घेऊन व्याख्याने, परिसंवाद, समाजोपयोगी सेवांचे उपक्रम करण्यात यावेत. दृकश्राव्य साधनांचाही वापर करण्यात यावा.

वर्गातील विद्यार्थी संख्येची मर्यादा निश्चित करावी व नियमाची काटेकोर अंमलबजावणी करण्यात यावी.

विद्यार्थ्यांना आकर्षित करणाऱ्या मनोरंजनाच्या विविध साधनांचा (सिनेमा, टी.व्ही., रेडिओ) मूल्यशिक्षण संदर्भात एक शैक्षणिक साधन म्हणून कसा वापर करता येईल याचा विचार व्हावा. त्या पद्धतीने ही साधने वापरात आणावीत.

शिक्षकांचे संदर्भीय वाचन वाढविण्यासाठी शाळेमधून परिसंवाद, चर्चा मंडळे चालू करण्यात यावीत. दर पंधरा दिवसाला एका अध्यापकाने विशिष्ट विषयावर आपला निबंध वाचावा. त्यावर होणाऱ्या चर्चेत इतर अध्यापकांनी सहभाग घ्यावा. ` सॉक्रेटिस क्लब ` सारखे गुच्छ चर्चे

उपक्रमही शाळांमधून जास्तीत सुरू करण्यात यावेत व त्यामध्ये अध्यापकांनी सहभागी व्हावे.

शासन, संस्थाचालक, अध्यापक, पालक यांचे अधिकाधिक सहकार्य मूल्यशिक्षणासाठी घेण्याचा प्रयत्न करण्यात यावा. यासाठी पालक मेळाव्याची योजना आखावी.

अध्यापकांना वाढलेली तासिकांचे काम शक्य असल्यास मर्यादित करावे. पण या तासिकांचे कामातून आपण मुलांचा विकास न्याहाळत आहोत याची अध्यापकांना जाणीव करून देण्यात यावी.

मूल्यशिक्षणाच्या संदर्भात संशोधनाती प्राप्त झालेल्या पुगत, सुधारित अध्यापनपद्धतीचा वापर अध्यापकांकडून अधिकाधिक करण्यात येईल याची खबरदारी घेण्यात यावी. यासाठी अध्यापकांसाठी उद्बोधन वर्ग, प्रबोधन वर्ग, परिसंवाद, चर्चा यांचे आयोजन होणे गरजेचे आहे.

त्या त्या शाळेतील विद्यार्थ्यांमधील मूल्यसंक्रमणाचे मूल्यमापन करण्यासाठी अध्यापकांची मूल्यमापन समिती नेमण्यात यावी. त्यामुळे मूल्यमापन अधिक विश्वसनीय होईल.

<u>मूल्यांचे संक्रमण होण्याचे प्रमाण</u> :

सारणी क्र. ५.१२ (पृष्ठांक) वरून खालील निष्कर्ष निघतात.

मूल्यांचे संक्रमण अल्प आणि अत्यल्प प्रमाणात होते असे बहुसंख्य अध्यापकांना (७६ टक्के) वाटते.

मूल्ये मोठ्या प्रमाणात रुजवित न होण्यामागील कारणे -

सारणी क्र. ५.१३ (पृष्ठांक, १२३) वरून अध्यापकांच्या प्रतिसादाच्या टक्केवारीवरून खाली नमूद केलेल्या कारणांमुळे मूल्ये मोठ्या प्रमाणात रुजवित होत नाहीत असा निष्कर्ष निघतो.

	प्रतिसाद
सामाजिक परिसर व सामाजिक वातावरणाचा परिणाम.	८०
परीक्षा हे एकमेव ध्येय.	२३
प्रसारमाध्यमे व मनोरंजनाची साधने यांचा प्रभाव.	२३
प्रभावी अध्यापन व व्यासंगी अध्यापकांचा अभाव.	२२
अध्यापक विद्यार्थी यांचा संवाद कमी.	८
वर्गातील विद्यार्थी संख्येचे प्रमाण अधिक.	८
मूल्यांचे मूल्यमापन परीक्षेत नाही.	७
विद्यार्थ्यांचे अवांतर वाचन कमी.	७
मूल्याधिष्ठित अध्ययन अध्यापन नाही.	७
केवळ उपचार म्हणून सांस्कृतिक कार्यक्रमाचे आयोजन.	३
अशिक्षित व अज्ञानी पालक	२
वेळेचा अभाव.	२

वरील निष्कर्षावरून खालील शिफारसी करता येतील.

वरील कारणांपैकी पहिल्या ७ कारणां संबंधीच्या शिफारसी सारणी क्र. ५.१० व ५.११ च्या संदर्भात (पृष्ठांक ,१०५,१११,११२) वर केलेल्या आहेत. पुनरुक्ती टाळण्यासाठी त्या येथे देत नाही. त्या व्यतिरिक्त इतर शिफारसी खालीलप्रमाणे :

विद्यार्थ्यांच्या अवांतर वाचनामध्ये वाढ होण्याच्या दृष्टीने मुलांना संस्कारक्षम, उपयुक्त पुस्तकांनी युक्त असणारे सुसज्ज ग्रंथालय प्रत्येक शाळेने जाणीवपूर्वक वृध्दिंगत करावे. तसेच संबंधित विषयाच्या शिक्षकांच्या गैरहजेरीमध्ये वर्गामध्ये संबंधित तासाला वाचण्यासाठी छोटया पुस्तकांची पेटी ग्रंथालय योजना चालू करण्यात यावी. त्याबरोबर मुलांनी वाचलेल्या पुस्तकांवर अध्यापकांनी चर्चा घडवून आणावी त्यामुळे विद्यार्थ्यांकडून पुस्तकांचे जाणीवपूर्वक वाचन होईल.

अध्ययन अध्यापन पध्दतीमध्ये मूल्याधिष्ठित दृष्टिकोन ठेवण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करावेत. या संदर्भातील अडचणी जाणून घेऊन संशोधन करण्यात यावे.

सांस्कृतिक कार्यक्रमाचे आयोजन करताना ते प्रयोजनबध्द, नियोजनबध्द असावे. त्यामध्ये अध्यापक व मुलांचा कृतीशील सहभाग असावा. सांस्कृतिक उपक्रमांच्या परिपूर्तीनंतर त्यांचे मूल्यमापन करण्यात यावे.

६.४ <u>अध्यापकांचे मूल्यशिक्षण संदर्भातील प्रशिक्षण</u> :

सारणी क्र. ५.१४ वरून खालील निष्कर्ष निघतो.

मूल्यशिक्षण संदर्भातील कृतीसत्रामध्ये सहभागी झालेल्या अध्यापकांची संख्या अल्प आहे. (१७ टक्के)

सारणी क्र. ५.१५ (पृष्ठांक, 139) खालील निष्कर्ष निघतात.

अध्यापकांचा सरासरी अनुभव १८ वर्षे (पहा सारणी क्र.५.५) विचार करता हा प्रदीर्घ अनुभव धारण करणाऱ्या अध्यापकांपैकी केवळ १७ टक्के अध्यापकांनी मूल्यशिक्षण शिबीरामध्ये सहभाग घेतला आहे व

या दरम्यान केवळ नऊ शिबीरांचे आयोजन करण्यात आलेले आहे. नऊ शिबीरांपैकी केवळ तीन शिबीरे (३३ टक्के) ही मूल्यशिक्षणाशी प्रत्यक्ष संबंधित आहेत.

सारणी क्र. ५.१४ (पृष्ठांक, १२९) व ५.१५ (पृष्ठांक, १३१) च्या निष्कर्षावरून खालील शिफारशी कराव्या वाटतात.

महाराष्ट्र राज्याच्या शिक्षण खात्याने मूल्यशिक्षण कृतीसत्रांचे बहुसंख्येने आयोजन करावे, त्याचबरोबर स्वेच्छा संस्था, अध्यापक महाविद्यालये, मुख्याध्यापक संघटना, विषय अध्यापक संघटना, सेवा विस्तार केंद्र यांच्या सहकार्याने अशी अधिकाधिक कृतीसत्रे वरचेवर आयोजण्यात यावीत. शिबीराचा कालावधी हा शिबीराच्या प्रयोजनपूर्तीसाठी योग्य असा ठेवण्यात यावा.

कृतीसत्रामध्ये सहभागी झालेल्या अध्यापकांचे मनोगत त्या त्या शाळेतील इतर अध्यापकांसमोर ठेवावे. त्यामुळे इतर अध्यापकांना मार्गदर्शन होईल.

<u>कृतीसत्रे अधिक परिणामकारक करण्याचे मार्ग</u> -

सारणी क्र. ५.१६ (पृष्ठांक, १३४) वरून अध्यापकांच्या प्रतिसादाच्या टक्केवारीसह नमूद केलेल्या खालील मार्गांनी कृतीसत्रे अधिक परिणामकारक होऊ शकतात असा निष्कर्ष निघतो.

आयोजन व प्रेरणा निश्चित स्वरूपाची असावी.	६२
कृतीसत्रासाठी कालावधी पुरेसा असावा	१३
अनुकरण व प्रात्यक्षिक याद्वारे कृतीसत्र घ्यावे.	६
अध्यापकास कृतीसत्रे अत्यावश्यक करावीत.	६
अध्यापकांची संख्या मर्यादित असावी.	६
[illegible] व [illegible] [illegible] असणाऱ्यांना अधिक संधी द्यावी.	१

अध्यापकांनी कृतीसत्रे परिणामकारक होण्याच्या दृष्टीने केलेल्या सूचना (सारणी क्र. ५.१६) शिफारसीवजा आहेत. कोणाही विचारवंताला त्या मान्य होण्यासारख्या आहेत. त्या व्यतिरिक्त शिफारशी खालील प्रमाणे :

कृतीसत्रात सहभागी होणाऱ्या अध्यापकांचा उद्देश कृतीसत्राचे केवळ प्रशस्तीपत्र मिळविणे हा नसावा.

कृतीसत्रामध्ये मुद्याला धरून व्यापक मुक्त चर्चा व्हावी.

अनुभवी, प्रशिक्षित तज्ज्ञांकडून कृतीसत्रामध्ये मार्गदर्शन करण्यात यावे.

कायमस्वरूपी मार्गदर्शन होण्याच्या दृष्टीने कृतीसत्रानंतर हस्तपुस्तिका देण्यात यावी.

६.५ <u>मूल्यनिर्धारण व अध्यापकाचे व्यक्तिमत्त्व यांचा संबंध</u> :

सारणी क्र. ५.१७ (पृष्ठांक , १२७) वरून खालील निष्कर्ष निघतो.

बहुसंख्य अध्यापकांच्या मते (९५ टक्के) मूल्यदर्शनामध्ये अध्यापकाचे व्यक्तिमत्त्व परिणाम करते.

<u>मूल्यदर्शनावर अध्यापकाच्या व्यक्तिमत्त्वाचे प्रभाव पाडणारे घटक -</u>

सारणी क्र. ५.१८ (पृष्ठांक , १२९) वरून अध्यापकाच्या व्यक्तिमत्त्वाचे खालील घटक मूल्यदर्शनावर प्रभाव पाडतात असा निष्कर्ष निघतो.

	प्रतिशत
अध्यापकाचे चारित्र्य	५०
अध्यापकाचा व्यासंग	३१
अंत:करण पूर्वक प्रभावी अध्यापन	३०
अध्यापकांचा दृष्टिकोन	१६
अध्यापकावरील विद्यार्थ्यांची श्रद्धा	८
अध्यापकांचे विद्यार्थ्यांशी असलेले संबंध	४
अध्यापकाचे प्रसन्न व उत्साही व्यक्तिमत्व	२

वरील निष्कर्षांवरून खालील शिफारसी कराव्याशा वाटतात.

निष्कलंक चारित्र्याच्या अध्यापकांचा प्रभाव मुलांवर पडत असतो. ज्यांना आपल्या आयुष्यात शिक्षक बनायचे आहे अशांसाठी १२ वी नंतर पदवी परीक्षेत 'मूल्यशिक्षण' हा विषय अत्यावश्यक करण्यात यावा. त्यामुळे अध्यापकाची चारित्र्य संवर्धनासंबंधीची मनोभूमिका कुमारवयापासून तयार होईल.

आपले अध्यापन प्रभावी होण्यासाठी अध्यापकाने अंत:करणपूर्वक अध्यापन करावे व अध्यापनाच्या विविध पद्धतींचा अभ्यास व वापर करावा.

विद्यार्थ्यांच्या अध्यापकांवरील श्रद्धेला तडा जाणार नाही असे वर्तन अध्यापकांकडून अपेक्षित आहे.

व्यक्तिगत जीवनातील आशा-निराशेचे पडसाद अध्यापकांने आपल्या चेहऱ्यावर व कृतीमध्ये न उमटवता शाळेमध्ये उत्साही व प्रसन्न राहण्याचा सातत्याने प्रयत्न करावा.

अध्यापकाच्या व्यक्तिमत्वाचा मूल्यसंक्रमणावर
<u>प्रभाव न पडण्याची कारणे -</u>

सारणी क्र. ५.१९ (पृष्ठांक, १९३) व सारणी क्र. ५.२० (पृष्ठांक, १९४) वरून अध्यापकाच्या प्रतिसादाच्या टक्केवारीसह खाली नमूद केलेली कारणे ही अध्यापकाच्या व्यक्तिमत्वाचा मूल्यसंक्रमणावर प्रभाव पडत नसल्याची आहेत असा निष्कर्ष निघतो.

	प्रतिसाद
विद्यार्थी व अध्यापक यांचा सहवास कमी.	५
पाठ ज्ञानात्मक पातळीवर अभ्यासणे एवढेच लक्ष विद्यार्थ्यांने ठरविल्याने तो अध्यापकांच्या व्यक्तिमत्वाचा मूल्यसंक्रमणाच्या संदर्भात विचार करीत नाही.	५
पाठ्यपुस्तकातील मूल्ये व अध्यापकांचे व्यक्तिमत्व यांचा काही संबंध नाही.	४
मराठी अध्यापक व पाठातील मूल्ये यांचा अर्थाअर्थी संबंध असतो याची जाण विद्यार्थ्यांना नसते.	२ २
परीक्षेचा अभ्यासक्रम संपविण्याची टांगती तलवार अध्यापकांवर असते.	२
मूल्यश्रद्धा ढळावी असे समाजात घडणारे प्रसंग	१
केवळ गुणवत्ता यादीचाच होत असलेला उदोउदो	१

अध्यापकांच्या व्यक्तिमत्वाचा प्रभाव मूल्यसंक्रमणावर न पडण्याची जी वर कारणे नोंद झाली आहेत या संदर्भात पुढील शिफारस करता येईल.

गुणवत्ता यादीमध्ये मूल्य संक्रमणासंबंधीतील नोंदी ठेवाव्यात व परीक्षेचा एक भाग म्हणून त्याचे नियोजन व्हावे.

६.६ मूल्यसंक्रमण व सामाजिक वास्तव यांचा संबंध :

सारणी क्र. ५.२१ (पृष्ठांक ,१९८) वरून बहुसंख्य अध्यापकांच्या (७५ टक्के) मते पाठ्यपुस्तकात प्रतिबिंबित झालेली मूल्ये संक्रमित करीत असताना सामाजिक वास्तव आड येते असा निष्कर्ष निघतो.

मूल्यसंक्रमणात सामाजिक वास्तव आड येण्याची कारणे :

सारणी क्र. ५.२२ (पृष्ठांक ,१९९) वरून अध्यापकांच्या प्रतिसादाच्या टक्केवारीवरून खाली नोंद झालेली कारणे ही मूल्यसंक्रमणात सामाजिक वास्तव आड येण्याची आहेत असा निष्कर्ष निघतो.

सामाजिक परिसर व वातावरण	६८
सामाजिक विषमता	१३
पालकांचा निष्काळजीपणा	४
प्रसार माध्यमांचा चुकीचा वापर	४
विद्यार्थ्यांच्या अनुभव विश्वाची मर्यादितता	४
कायद्यातील त्रुटी	१
समाजाचा शिक्षणाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन	१
विद्यार्थी शक्तीचा अयोग्य वापर	१

यावरून खालील शिफारसी कराव्याशा वाटतात.

मूल्यशिक्षणा संबंधीतील पालकांच्या निष्काळजीपणा टाळण्यासाठी त्यांच्यामध्ये विविध मार्गांनी जाणीव जागृती करण्यात यावी.

विद्यार्थ्यांचे अनुभवविश्व वाढविण्यासाठी त्यांना अनेक सामाजिक अनुभव देण्यात यावेत. व्यवहारातील समाजसेवा शिबिरे, कृतिसत्रे यांचे आयोजन करून त्यामध्ये विद्यार्थ्यांना सहभागी करून घेण्यात यावे.

विद्यार्थीशक्तीचा समाजामध्ये होणारा अयोग्य वापर त्वरित थांबविण्यात येऊन त्यांना विधायक उपक्रमांचे मार्गदर्शन करण्यात यावे.

मूल्यसंक्रमणात सामाजिक वास्तव
<u>आड न येण्यामागील कारणे -</u>

सारणी क्र. ५.२३ (पृष्ठांक ,१५१) व सारणी क्र. ५.२४ (पृष्ठांक ,१५२) वरून अध्यापकांच्या टक्केवारीच्या प्रतिसादांवरून खाली नमूद केलेली कारणे ही मूल्यसंक्रमणात सामाजिक वास्तव आड न येण्यामागील कारणे होत असा निष्कर्ष निघतो.

	प्रतिसाद
शालेय वातावरण व सामाजिक वास्तव यांचा संबंध नाही.	८
सामाजिक वास्तवातून आलेल्या विद्यार्थ्याला आपण घडवायचे आहे याची जाण अध्यापकाला नाही.	७
शाळा ही आदर्श समाजाची प्रतिकृती आहे याकडे कुणाचे लक्ष नाही.	११

	प्रतिसाद
परीक्षेसाठी अभ्यास एवढाच विचार केला जातो.	२
'घडवणे' हे शाळेचे कार्यक्षेत्र आहे याकडे दुर्लक्ष.	२
मूल्यसंक्रमणासंबंधी आग्रह नाही.	१
पालकांचे अयोग्य वर्तन	१
डोनेशनच्या मानाने शिक्षणप्रसार नाही.	१
विद्यार्थ्यांच्या अनुभवाची मर्यादा	१
सामाजिक वास्तव व मूल्यांची जाणीव शाळेमध्ये करून दिली जाते.	१

वरील निष्कर्षावरून खालील शिफारसी कराव्याशा वाटतात.

वेगवेगळ्या सामाजिक परिस्थितीतून आलेल्या विद्यार्थ्यांना आपल्याला घडवायचे आहे या विषयीची जाण आणि मार्गदर्शन अध्यापकांना करण्यात यावे.

शाळा ही समाजाची आदर्श प्रतिकृती आहे या गोष्टीकडे होणारे दुर्लक्ष नष्ट करण्यासाठी सामाजिक जाणीव जागृतीचे उपक्रम शाळेत घेण्यात यावेत.

मूल्य संक्रमणासाठी आणि मूल्यशिक्षणासाठी शाळेमध्ये आग्रह धरण्यात यावा.

६.७ मूल्ये आणि अभ्यासपूरक, अभ्यासेत्तर उपक्रमांचे नियोजन :

मूल्यसंक्रमणासाठी अभ्यासपूरक उपक्रमांच्या आयोजनाबद्दलचे अध्यापकांचे मत -

सारणी क्र. ५.२५ (पृष्ठांक, १५४) वरून खालील निष्कर्ष निघतो.

बहुसंख्य (८४ टक्के) अध्यापकांकडून मूल्यसंक्रमणाच्या संदर्भात अभ्यासपूरक उपक्रमांचे आयोजन केले जाते.

अशा उपक्रमांचे आयोजन प्रयोजननिष्ठ, नियोजनबद्ध रीतीने करण्यात यावे व त्याचे मूल्यमापन करण्यात यावे.

अभ्यासपूरक उपक्रमांचे आयोजन -

सारणी क्र. ५.२६ (पृष्ठांक, १५५) वरून खालील निष्कर्ष निघतात.

अध्यापकांनी २६ अभ्यासपूरक उपक्रमांची नोंद केली असून मूल्य संक्रमणाच्या संदर्भात हे उपक्रम उपयुक्त आहेत. (पाहा सारणी क्र.५.२६)

यावरून अशी शिफारस करावीशी वाटते की, ज्या शाळांमधून सारणी क्र. ५.२६ मध्ये नोंद केलेल्या उपक्रमांपैकी ज्या उपक्रमांचे आयोजन केले जात नाही त्या उपक्रमांचे आयोजनही वारंवारतेने करण्यात यावे.

अभ्यासेत्तर उपक्रमांचे आयोजन -

सारणी क्र. ५.२७ (पृष्ठांक, १५८) वरून खालील निष्कर्ष निघतो.

अध्यापकांनी अभ्यासेतर म्हणून नोंदविलेले २१ उपक्रम असून हे सर्व उपक्रम मूल्यसंक्रमणासंबंधीत कमीअधिक प्रमाणात महत्त्वाचे कार्य करतात. (पाहा सारणी क्र. ५.२७).

यावरून अशी शिफारस करावीशी वाटते की, अभ्यासेतर उपक्रमांचे आयोजन सर्व शाळांनी सातत्याने करणे गरजेचे आहे.

६.८ पाठ्यपुस्तकातील मूल्यांचे संख्या-प्रमाण आणि त्यामुळे मूल्यसंक्रमणात येणाऱ्या अडचणी :

पाठ्यपुस्तकातील मूल्य-संख्या प्रमाणाबाबत अध्यापकांचे मत -

सारणी क्र. ५.२८ (पृष्ठांक , १६१) वरून खालील निष्कर्ष निघतो.

बहुसंख्य अध्यापकांना (६४ टक्के) पाठांमधून प्रतिबिंबित झालेल्या मूल्यांची संख्या अधिक वाटत नाही.

पाठ्यपुस्तकात प्रतिबिंबित झालेली मूल्ये अधिक वाटण्याची कारणे -

सारणी क्र. ५.२९ (पृष्ठांक , १६३) वरून अध्यापकांच्या प्रतिसादाच्या टक्केवारीवरून नोंदवलेली खालील कारणे ही पाठ्यपुस्तकातील मूल्य-संख्या अधिक आहे हे स्पष्ट करतात असे अध्यापकांना वाटते.

	प्रतिसाद
पाठ अध्यापनास दिलेला वेळ.	१२
मोजकीच मूल्ये चांगल्याप्रकारे स्वविता येतील.	७
कोणत्या मूल्यांवर भर व कोणाचे मूल्यमापन करावे या संदर्भात संभ्रम	३
विषयातील विविधता.	२
पाठ संख्या अधिक	१
मुलांचा मानसिक गोंधळ निर्माण होतो.	१

पाठ्यपुस्तकातील मूल्यसंख्या अधिक वाटण्याची जी कारणे अध्यापकांनी नोंदविली आहेत त्यांचे अवलोकन केले असता असा निष्कर्ष काढता येतो की, अध्यापकांच्या मूल्यस्वरूपा-बद्दलच्या अज्ञानातून त्यांनी विशिष्ट कारणे नोंदविली आहेत.

यावरून अशी शिफारस करावीशी वाटते की, मूल्य-स्वरूप, व्याप्ती या संदर्भात अध्यापकांना योग्य ते मार्गदर्शन देण्यात यावे.

पाठ्यपुस्तकातील मूल्यसंख्या अधिक असल्याने मूल्य-
<u>संक्रमणात येणाऱ्या अडचणीबाबत अध्यापकांचे मत</u> -

सारणी क्र. ५.३० (पृष्ठांक , १६५) वरून असा निष्कर्ष निघतो की, अल्पसंख्य (१६ टक्के) अध्यापकांच्या मते पाठ्यपुस्तकातील मूल्यसंख्येमुळे मूल्यसंक्रमणात अडचणी येतात. बहुसंख्य अध्यापकांना (८४ टक्के) पाठ्य-पुस्तकातील मूल्यसंख्येमुळे मूल्य-संक्रमणात अडचणी येत नाहीत असे वाटते.

<u>मूल्यसंक्रमणात मूल्य संख्येमुळे येणाऱ्या अडचणी</u> -

सारणी क्र. ५.३१ (पृष्ठांक , १६६) व सारणी क्र. ५.३२ (पृष्ठांक , १६८) वरून अध्यापकांच्या प्रतिसादाच्या टक्केवारीत खाली

नोंदविलेली कारणे ही पाठ्यपुस्तकातील मूल्यसंख्येमुळे मूल्यसंक्रमणात येणाऱ्या अडचणीमागील कारणे आहेत असे काही अध्यापकांचे म्हणणे आहे असा निष्कर्ष निघतो.

	प्रतिसाद
एकूण मूल्यांची संख्या अधिक असल्याने ती शिकविण्यास वेळ कमी पडतो.	१३
एका पाठामध्ये अधिक मूल्ये असल्यामुळे विशिष्ट मूल्यांकडे बारीने लक्ष देता येत नाही.	१२
एकूण मूल्यांची संख्या अधिक असल्याने त्यांच्याकडे जाणूनबुजून दुर्लक्ष होते.	६
विद्यार्थी परीक्षार्थी बनलेला आहे.	५
विविध उपक्रम आयोजण्यास वेळ अपुरा.	३
वर्गातील विद्यार्थी संख्या.	३
मूल्याधिष्ठित अभ्यासक्रम नियोजन नाही.	२
विद्यार्थी शिक्षक सहकार्य कमी.	१
मूल्यांचे मूल्यमापन.	१
विद्यार्थ्यांची ग्रहणक्षमता.	१
विद्यार्थ्यांचा सामाजिक स्तरभिन्नता	१

यावरून असे निष्कर्ष निघतात -

मूल्यशिक्षण मूल्यस्वरूप या संदर्भात अध्यापकांचे अज्ञान आहे.

वर नोंद झालेल्या कारणांपैकी १) विविध उपक्रम आयोजण्यास वेळ अपुरा, २) वर्गातील विद्यार्थी संख्या, ३) मूल्याधिष्ठित अभ्यासक्रम नियोजन नाही, ४) विद्यार्थी शिक्षक सहकार्य कमी ही कारणे मूल्यसंख्या अधिक असल्याने निर्माण होणाऱ्या अडचणींमागील कारणे नसून ती मूल्यसंक्रमणातील अडचणींचा निर्देश करतात.

यासाठी सारणी क्र. ५.२९ वरून निघालेल्या निष्कर्षासाठी पृष्ठांक (२०६) वर केलेली शिफारस पुरेशी वाटते.

६.९ मूल्ये आणि त्यांचे मूल्यमापन :

सारणी क्र. ५.३३ (पृष्ठांक, १५०) वरून असा निष्कर्ष निघतो की, बहुसंख्य अध्यापकांच्या (७८ टक्के) मते मूल्यसंक्रमण झाले की नाही याचे मूल्यमापन झाले पाहिजे. अल्पसंख्य (२२ टक्के) अध्यापकांना असे मूल्यमापन करू नये वाटते.

मूल्यसंक्रमणाचे मूल्यमापन का करावे
या विषयींबाबत नोंदलेली कारणे -

सारणी क्र. ५.३४ (पृष्ठांक, १५१) वरून अध्यापकांच्या प्रतिसादाच्या टक्केवारीसह खाली नोंदविलेली कारणे ही मूल्यसंक्रमणाच्या मूल्यमापनाची कारणे आहेत असा निष्कर्ष निघतो.

	प्रतिसाद
मूल्यसंक्रमण झाले की नाही हे पाहण्यासाठी.	४५
अध्यापनातील वैगुण्ये समजणे व अध्यापनातील उणीवा अभ्यासण्यासाठी.	१९
मुलांमध्ये मूल्यांची आणखीन अधिक होण्यासाठी.	५
मूल्यसंवर्धनात नवीन उपाययोजना निश्चित करण्यासाठी.	२
विद्यार्थ्यांची बौद्धिक व मानसिक पातळी समजून घेण्यासाठी.	२
आत्मिक समाधानासाठी	१
पाठ्यपुस्तकाचा दर्जा अजमावण्यासाठी.	१

यावरून अशी शिफारस करावीशी वाटते की, मूल्यमापनाचे महत्त्व व गरज लक्षात घेऊन मूल्यसंक्रमणाचे मूल्यमापन करण्यासाठी अध्यापकांनी अधिकाधिक प्रयत्नशील रहावे.

मूल्यसंक्रमणाचे मूल्यमापन का करू नये
याबाबतची कारणे -

सारणी क्र.५.३५ (पृष्ठांक ,१७४) वरून अध्यापकांच्या प्रतिसादाच्या टक्केवारीवरून खाली नोंदवलेली कारणे ही मूल्यसंक्रमणाचे मूल्यमापन का करू नये याबाबतची आहेत असा निष्कर्ष निघतो.

	प्रतिसाद
मूल्यमापन ही तात्कालिक मोजदाद.	७
वर्तनातून मूल्यसंक्रमण उशिरा कळते.	३
मूल्यमापन व्यक्तीसापेक्ष असण्याची शक्यता.	१

यावरून खालील शिफारस करण्यात येत आहे.

मूल्यसंक्रमण ही अखंड चालणारी प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेच्या मूल्यमापनामध्येसुद्धा अखंडता कशी राहील यासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. म्हणून प्राथमिक, माध्यमिक, उच्चमाध्यमिक व महाविद्यालयीन स्तरांमध्ये मूल्यसंक्रमणाच्या मूल्यमापनाच्या संदर्भात आंतरसामंजस्य असणे गरजेचे आहे. त्यासाठी मूल्यसंक्रमणाच्या मूल्यमापनाचे संकलित नोंदपत्रक एका स्तराकडून दुसऱ्या स्तराकडे सुपूर्द करण्यात यावेत. त्यामुळे मूल्यमापना-मध्ये अखंडता राखणे, योग्य मूल्यमापन होणे शक्य होईल.

<u>मूल्यसंक्रमणाचे प्रमाणबध्द मूल्यमापन करता येईल का याबाबती अध्यापकांचे मत -</u>

सारणी क्र. ५.३६ (पृष्ठांक, १७६) वरून असा निष्कर्ष निघतो की ७४ टक्के अध्यापकांना मूल्यसंक्रमणाचे प्रमाणबध्द मूल्यमापन करता येईल असे वाटते.

<u>मूल्यसंक्रमणाच्या प्रमाणबध्द मूल्यमापनाचे मार्ग</u> -

सारणी क्र. ५.३७ वरून अध्यापकांच्या प्रतिसादाच्या टक्केवारीसह खाली नोंद केलेले मूल्यमापनाचे मार्ग हे मूल्यमापनाच्या प्रमाणबध्द मूल्यमापनाचे मार्ग आहेत असा निष्कर्ष निघतो.

	प्रतिसाद
विद्यार्थ्यांचे वर्तन, निरीक्षण व वर्तनचिकित्सा	६६
विद्यार्थ्यांची भाषणे	२३
मूल्यशोधक व मूल्यसंवर्धन पूरक प्रश्नावली	२१
विद्यार्थ्यांची मुलाखत	४
पालकांशी संपर्क	४
विद्यार्थ्यांशी चर्चा	

यावरून अशी शिफारस करावीशी वाटते की, मूल्यसंक्रमणाचे मूल्यमापन करण्यासाठी वरील सर्व मार्गांचा सातत्याने वापर करण्यात यावा. मूल्यसंक्रमण ही व्यामिश्र स्वरूपाची प्रक्रिया आहे. म्हणून तिचे मूल्यमापन ठोस प्रमाणात न करता श्रेणी प्रमाणामध्ये करण्यात यावे.

मूल्यसंक्रमणाचे प्रमाणबध्द मूल्यमापन
का करू नये याची कारणे -

सारणी ६.५.३८ (पृष्ठांक , १८०) वरून अध्यापकांच्या प्रतिसादाच्या टक्केवारीवरून खाली नोंद केलेली कारणे ही मूल्यसंक्रमणाचे प्रमाणबध्द मूल्यमापन का करू नये याची आहेत असे काही अध्यापकांना वाटते असा निष्कर्ष निघतो.

	प्रतिसाद
मूल्यसंक्रमण मानसिक प्रक्रिया.	६
मूल्यमापनासाठी वेळ अपूर्ण	५
विद्यार्थी संख्या अधिक	३
वेळेनुसार वर्तन बदलते	१

यावरून अशी शिफारस करता येते की, मानसिक प्रक्रियेचेही मूल्यमापन करता येते याची स्पष्ट कल्पना अध्यापकांना देऊन त्या संदर्भात त्यांना मूल्यमापन कृतीसंदर्भात मार्गदर्शन करण्यात यावे.

६.१० सर्वसाधारण निष्कर्ष आणि शिफारशी :

मूल्यसंक्रमण ही व्यक्तिमत्त्वाच्या विकाससंबंधीची बाब असल्याने विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाशी संबंधित असलेल्या घटकांमध्ये (पालक, मुख्याध्यापक, शिक्षक, शासन, समाजातील मान्यवर) यांच्यामध्ये मूल्यशिक्षणाच्या संदर्भात वैचारिक कृतीशील सहकार्य असायला पाहिजे.

त्यासाठी विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाशी संबंधित सर्व घटकांमध्ये (शासन, शिक्षणाधिकारी, संस्था चालक, शाळेतील शिक्षक, पालक) सामंजस्य व सहकार्य घडून आणण्यासाठी त्या त्या

जिल्हाचे शिक्षणाधिकारी आणि शाळा प्रमुखांनी पुढाकार घेऊन असे समारंभ वृध्दिंगत असे होतील याविषयी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करावेत.

६.११ पुढील संशोधनासाठी विषय निर्देशन :

प्रस्तुत प्रकरणाच्या आतापर्यंतच्या भागात या संशोधनाचे निष्कर्ष आणि शिफारशी सादर केल्या. हे संशोधन करत असताना संशोधकाला काही समस्या जाणवल्या. त्या समस्या प्रस्तुत संशोधनविषयाशी प्रत्यक्ष संबंधित नसल्यामुळे संशोधकाने त्या समस्यांच्या मुळापर्यंत जाऊन त्यांचा सखोल, सांगोपांग, तपशीलवार परामर्श घेतला नाही. तथापि, या समस्यांचा अशाप्रकारे अभ्यास केला गेल्यास तो प्रस्तुत संशोधनक्षेत्राच्या सर्वांगीण, सम्यक् आकलनास उपकारक होईल असे वाटते. या समस्यांचा खालील परिच्छेदातून पुढील संशोधनासाठी निर्देश केला आहे.

१) प्रस्तुत संशोधन हे प्रथम भाषा मराठीच्या पाठ्यपुस्तकातून प्रतिबिंबित होणाऱ्या मूल्यांच्या संदर्भात व पाठ्यपुस्तकांच्या अध्यापनाच्या संदर्भापुरतेच मर्यादित आहे. परंतु विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्वाचा सर्वांगीण दृष्टिकोनातून विकास होण्याच्या दृष्टीने पाठ्यपुस्तकांमध्ये समाविष्ट न झालेली मूल्ये कोणती यांचा शोध घेऊन मराठीच्या अध्यापनातून ती पूर्णांशाने कशी संक्रमित करता येतील त्यासाठी शालांतर्गत व शालाबाह्य कोणकोणत्या कार्यक्रमाचे आयोजन करणे गरजेचे आहे याचे संशोधन मूल्यशिक्षणासाठी अधिक उपकारक ठरेल अशी आशा आहे.

२) शिक्षणव्यवसाय निवडणारा अध्यापक केवळ शैक्षणिक अर्हता प्राप्त केलेला असून भागणार नाही. त्याचबरोबर त्याच्या ठिकाणी काही जीवनमूल्ये असणे आवश्यक आहे. अध्यापक निवडीच्यावेळी त्याचा मूल्यविषयक दृष्टिकोन, त्याची मूल्यांविषयीची निष्ठा, आणि मूल्ये

विकसित करण्याची त्यांची क्षमता याची चाचणी होणे आवश्यक आहे. परंतु आजमितीला अशा चाचण्या उपलब्ध नाहीत. संशोधनाद्वारे अशा चाचण्या तयार केल्यास त्या उपयुक्त ठरतील.

3) मुलांना अध्यापकांचा पडणारा सहवास आणि अध्यापकांचा कार्यभार यांचा तुलनात्मक अभ्यास होणे गरजेचे आहे. त्यासाठी अध्यापकांचा सहवास कमी वाटल्यास ती कमी का वाटते याचा शोध घेण्यात येऊन त्यावर उपाययोजना सुचविण्यात यावी. तसेच अध्यापकाच्या कार्यभारामध्ये अध्यापनाव्यतिरिक्त कार्यभार अधिक आहे का ? असल्यास तो योग्य की अयोग्य ? नसल्यास, का नाही ? याचा शोध घेण्यात येऊन योग्य ती उपाययोजना सुचविणे महत्त्वाचे आहे.

4) मूल्यशिक्षण ही केवळ शाळेची जबाबदारी नाही. सर्व मानवी घटकांचे सहकार्य त्यासाठी अत्यंत गरजेचे आहे. त्यासाठी विद्यार्थ्यांशी संबंधित घटक (पालक, शिक्षण संस्था, शिक्षक, मुख्याध्यापक, शासन) यांच्यामध्ये सहकार्य आणि सामंजस्य कसे राहील त्यांमधील अडचणी कोणत्या ? त्या दूर कशा करता येतील यासंबंधी संशोधन होणे अत्यंत गरजेचे आहे.

परिशिष्ट 'ब'

अध्यापकांसाठी प्रश्नावली

संशोधन विषय :

"माध्यमिक स्तरावरील मराठीच्या पाठ्यपुस्तकांच्या अध्यापनाचा मूल्य शिक्षणाच्या संदर्भात चिकित्सक अभ्यास."

प्रश्नावली भरण्याविषयी सूचना :

१) काही प्रश्नांच्या पुढे 'होय-नाही' असे पर्याय दिले आहेत. आपल्याला योग्य वाटेल तो पर्याय ठेवून नको असेल त्यावर आडवी रेघ मारावी.

२) काही प्रश्नांच्या ठिकाणी कारणे दिली आहेत. आपणास योग्य वाटेल त्या कारणापुढे 'बरोबर' (✓) अशी खूण करावी.

३) दिलेली कारणे, विधाने यांच्या व्यतिरिक्त अधिक कारणे, विधाने किंवा माहिती द्यावयाची असल्यास ती त्या त्या प्रश्नासाठी मोकळ्या सोडलेल्या जागेत थोडक्यात द्यावी.

-000-000-000-

१) अध्यापकाचे नाव : -

२) शैक्षणिक अर्हता : -
(विषयांच्या नोंदीसह)

३) शाळेचे नाव व पत्ता : - - - - - - - - - - - - - - - - - -

- - - - - - - - - - - - - - - - - - - -

४) अध्यापनाचा एकूण अनुभव : - - - - - - - वर्षे

५) मराठी विषय शिकवण्याचा अनुभव : - - - - - - - वर्षे

६) ९ वी–१० वीसाठी मराठी शिकविण्याचा अनुभव : – – – – – वर्षे

७) इयत्ता ९ वी, १० वीच्या मराठीच्या पाठ्यपुस्तकाचे अध्यापन होय–नाही करत असताना पाठांमधून प्रतिबिंबित होणारी मूल्ये विद्यार्थ्यांमध्ये जाणीवपूर्वक संक्रमित केली जातात काय ?

७.अ) उत्तर होय असेल तर ती मूल्ये कशा प्रकारे संक्रमित केली जातात.

– –

– –

७.ब) उत्तर नाही असेल तर पुढील पैकी कोणती कारणे संभवतात ?

१. परीक्षा पध्दतीत मूल्यांवर प्रश्न नाहीत त्यामुळे अध्यापन नाही. ( )

२. मूल्ये शिकविण्यावर भर दिल्यास अभ्यासक्रम पूर्ण होणार नाही असा अध्यापकांचा समज आहे. ( )

३. शिक्षण ` जॉब ओरिएंटेड ` झाल्याने मूल्यात्मक बाजूकडे दुर्लक्ष होते आहे. ( )

४. जीवन व्यवहार अध्यापकांना महत्त्वाचा वाटू लागलेला आहे. ( )

५. मूल्यशिक्षणाच्या संदर्भात अध्यापकांमध्ये अज्ञान अधिक आहे. ( )

६. ` शिक्षण ` हा व्यवसाय न मानता ` नोकरी ` मानल्याने अध्यापकाचा मूल्यशिक्षण संक्रमणामध्ये रस नाही. ( )

७.क) ७. या व्यतिरिक्त आणखी काही कारणे असल्यास खालील जागेत नमूद करावीत :

– –

– –

– –

८) आपण संक्रमित करू इच्छिणारी मूल्ये विद्यार्थ्यांमध्ये किती प्रमाणात संक्रमित होतात ?

अ) फार मोठ्या प्रमाणात संक्रमित होतात. ( )

ब) मोठ्या प्रमाणात संक्रमित होतात. ( )

क) अल्प प्रमाणात संक्रमित होतात. ( )

ड) अत्यल्प प्रमाणात संक्रमित होतात. ( )

इ) अजिबात संक्रमित होत नाहीत. ( )

९) विद्यार्थ्यांमध्ये मूल्ये संक्रमित होत नसतील तर त्याची कारणे कोणती असतात ?

- -

- -

- -

१०) मूल्य शिक्षणाच्या संदर्भात एखाद्या कृतिसत्रास किंवा होय-नाही शिबिरास आपण उपस्थित राहिला आहात काय ?

अ) असल्यास कृतिसत्राचे-शिबिराचे नाव

- -

ब) कृतिसत्र-शिबिर कोणी आयोजित केले होते ?

- -

क) कृतिसत्र-शिबिराचा कालावधी

- -

ड) कृतिसत्र-शिबिरामध्ये मूल्यांच्या संदर्भात नेमके कोणते प्रशिक्षण देण्यात आले ?

- -

- -

११) पाठ्यपुस्तकात प्रतिबिंबित होणारी मूल्ये विद्यार्थ्यांमध्ये संक्रमित करत असताना अध्यापकाच्या व्यक्तिमत्वाचा परिणाम होतो काय ? होय–नाही

११.अ) उत्तर होय असल्यास अध्यापकाच्या व्यक्तिमत्वाचा कशाप्रकारे परिणाम होतो ?

- -

- -

११.ब) उत्तर नाही असल्यास पुढील पैकी कोणती कारणे संभवतात ?

१. पाठ्यपुस्तकातील मूल्ये व अध्यापकाचे व्यक्तिमत्व यांचा काही संबंध नाही. (   )

२. अध्यापकाच्या सहवासात विद्यार्थी कमीतकमी वेळ असल्याने अध्यापकाच्या व्यक्तिमत्वाचा मूल्य-संक्रमणाच्या संदर्भात परिणाम होण्याची शक्यता नाही. (   )

३. मराठी अध्यापक व पाठातील मूल्ये यांचा अर्थाअर्थी संबंध असतो याची जाण विद्यार्थ्यांना नसते. (   )

४. पाठ ज्ञानात्मक पातळीवर अभ्यासणे हेच लक्ष्य विद्यार्थ्याने ठरविल्याने तो अध्यापकाच्या व्यक्तिमत्वाचा मूल्यसंक्रमणाच्या संदर्भात विचार करीत नाही. (   )

११.क) या व्यतिरिक्त आणखी काही कारणे असल्यास खालील मोकळ्या जागेत नमूद करावीत :

- -

- -

- -

१२) पाठ्यपुस्तकातील मूल्ये संक्रमित करत असताना सामाजिक वास्तव आड येते का ? होय–नाही

१२.अ) उत्तर होय असल्यास सामाजिक वास्तव मूल्यसंक्रमणाच्या संदर्भात कशाप्रकारे आड येते ?

- -

१२.ब) उत्तर नाही असल्यास पुढीलपैकी कोणती कारणे संभवतात ?

१. शालेय वातावरण व सामाजिक वास्तव यांचा संबंध नाही. ( )

२. सामाजिक वास्तवातून आलेल्या विद्यार्थ्यांना आपण घडवायचे आहे याची जाण अध्यापकांना नाही. ( )

३. शाळा ही आदर्श समाजाची प्रतिकृती आहे याकडे कुणाचे लक्ष नाही. ( )

१२.क) या व्यतिरिक्त आणखी काही कारणे असल्यास खालील मोकळ्या जागेत नमूद करावीत.

- -

- -

- -

१३) पाठ्यपुस्तकातील मूल्ये संक्रमित होण्याच्या दृष्टीने काही अभ्यासपूरक कार्यक्रमांचे आयोजन करता का ? होय–नाही

१३.अ) उत्तर होय असल्यास आपण योजलेल्या उपक्रमांची व त्यातून विकसित इच्छित असलेल्या मूल्यांची त्याच्या समोर खालील मोकळ्या जागी नोंद करावी.

उदाहरणार्थ : प्रामाणिक विद्यार्थ्यांचा सत्कार – प्रामाणिकपणा

- -

- -

१३.ब) या अभ्यासपूरक कार्यक्रमाखेरीज आणखी कोणते उपक्रम आपल्याला शाळेमध्ये आयोजित करता येतील ?

- -

- -

१४) इयत्ता ९ वी व १० वीच्या मराठीच्या पाठ्यपुस्तकांतून प्रतिबिंबित होणाऱ्या एकूण मूल्यांची संख्या आपणास अधिक वाटते का ? होय-नाही

१४.अ) उत्तर ' होय ' असल्यास त्याची कारणे कोणती ?

- -

- -

१५) एकूण मूल्यांची संख्या अधिक असल्यामुळे ती विद्यार्थ्यांमध्ये संक्रमित करण्यामध्ये काही अडचणी येतात काय ? होय-नाही

१५.अ) उत्तर ' होय 'च असल्यास खालील पैकी कोणती कारणे संभवतात

१. एकूण मूल्यांची संख्या अधिक असल्याने ती रुजविण्यास वेळ कमी पडतो. ( )

२. एका पाठामध्ये अधिक मूल्ये प्रतिबिंबित होत असल्यामुळे विशिष्ट मूल्यांकडे जातीने लक्ष देता येत नाही. ( )

३. एकूण मूल्यांची संख्या अधिक असल्याने त्यांच्याकडे जाणून बुजून दुर्लक्ष केले जाते. ( )

१५.ब) या व्यतिरिक्त आणखी काही कारणे असल्यास ती खाली नमूद करावीत.

- -

- -

१६) मूल्ये संक्रमित झाली आहेत की नाही याचे मूल्यमापन करावे काय ? होय-नाही

१६.अ) उत्तर ' होय ' असेल तर त्याची कारणे कोणती ?

- -

- -

१६.ब) उत्तर ‘ नाही ’ असेल तर त्याची कारणे कोणती ?

- -

- -

१७) मूल्य संक्रमण किती प्रमाणात झाले याचे मूल्यमापन होय-नाही
करता येईल काय ?

१७.अ) उत्तर ‘ होय ’ असल्यास कशाप्रकारे मूल्यमापन करता येईल ?

- -

- -

१७.ब) उत्तर ‘ नाही ’ असल्यास त्याची कारणे कोणती ?

- -

- -

१८) प्रस्तुत संशोधना संदर्भात वर विचारण्यात न आलेली परंतु प्रस्तुत संशोधनास उपयुक्त ठरेल अशी काही माहिती द्यावयाची असल्यास ती येथे खाली द्यावी.

- -

- -

- -

- -

- -

परिशिष्ट - अ.१

अध्यापकांच्या अनौपचारिक मुलाखतीसाठी विचारलेले प्रश्न

१) शालेय मूल्ये जाणीवपूर्वक संक्रमित केली जातात काय ? याबद्दल आपले मत काय आहे ?

२) प्रत्यक्ष अध्यापन करीत असताना शिक्षक मूल्यसंक्रमित करायाची आहेत या भूमिकेतून अध्यापन करतात काय ? याबाबतीत आपला अनुभव काय ?

३) मूल्यसंक्रमण करण्यामध्ये आपल्याला कोणकोणत्या समस्या जाणवतात ?

४) या समस्या निराकरणासाठी आपण काही उपाय सुचवू शकाल काय ?

५) मूल्यशिक्षणासाठी अध्यापकांचे प्रशिक्षण असावे का ? ते कशा प्रकारचे असावे असे आपणास वाटते.

६) मूल्यशिक्षणासाठी शाळांतर्गत व शालेयेत्तर उपक्रमांचे आयोजन करण्यामध्ये कोणकोणत्या समस्या जाणवतात ? अशा उपक्रमांचे आयोजन कशा पध्दतीने व्हावे असे आपणास वाटते ?

७) मूल्यसंक्रमणाच्या मूल्यमापनात आपणास कोणकोणत्या अडचणी जाणवतात ?

८) मूल्यमापनातील या अडचणी कशा दूर करता येतील ?

९) बिघडलेल्या सामाजिक वातावरणामध्ये मूल्यशिक्षण देत असताना कोणती खबरदारी घेतली जावी असे आपणास वाटते ?

परिशिष्ट - ब

प्रश्नावली भरून देणाऱ्या अध्यापकांची शाळेवार यादी

अनु. क्रमांक		अध्यापकाचे नाव	माध्यमिक शाळेचे नाव-पत्ता
१.		२.	३.
१.	श्री.	काळे विश्वास बापू	आयर्विन ख्रिश्चन हायस्कूल, शाहुपुरी, कोल्हापूर
२.	श्रीमती	जाधव सुनंदा हरी	-,,-
३.	,,	चौगुले सरोज धनपाल	इंदुमती गर्ल्स हायस्कूल, भवानी मंडप, कोल्हापूर
४.	,,	मुरगूडकर सुनीता पुरुषोत्तम	-,,-
५.	,,	देसाई सुनीता राजाराम	इंदिरा गांधी विद्यानिकेतन, महाद्वार रोड, कोल्हापूर
६.	श्री.	पाटील भरमाजी गावडू	-,,-
७.	श्रीमती	कुलकर्णी माया रवींद्र	उषाराजे गर्ल्स हायस्कूल, राजारामपुरी कोल्हापूर
८.	,,	कुलकर्णी शैला अरुण	-,,-
९.	,,	जाधव मेघा विक्रम	-,,-
१०.	,,	वाळावलकर आशा बाबुराव	-,,-
११.	,,	स्वामी विमल अशोक	कमला गर्ल्स हायस्कूल, कोल्हापूर
१२.	,,	कुलकर्णी पार्वती माधव	कोरगावकर हायस्कूल, सदर बाजार, कोल्हापूर
१३.	श्री.	महाडेश्वर शशिकांत रामचंद्र	-,,-
१४.	,,	मगदूम रावसाहेब बाळासो	-,,-
१५.	,,	माने रवींद्र संतराम	-,,-

परिशिष्ट-ब (पुढे चालू...)

१.	२.	३.
१६.	श्री. काळावे रामचंद्र आप्पाजी	कोल्हापूर हायस्कूल, मंगळवार पेठ, कोल्हापूर
१७.	,, गगराणी अशोक भाऊलाल	-,,-
१८.	श्रीमती जाधव शशिकला श्यामराव	गुरुदेव विद्यानिकेतन, फुलेवाडी, कोल्हापूर
१९.	श्रीमती जावडेकर शुभदा राजाराम	छ. राजाराम हायस्कूल, कसबा बावडा, कोल्हापूर
२०.	श्री. यादव बाबुराव गणपतराव	-,,-
२१.	श्रीमती माने माधवी रामचंद्र	छ. शाहू हायस्कूल, [illegible] टेंबा, कोल्हापूर
२२.	,, पाटील विजयमाला वसंतराव	-,,-
२३.	श्री. कांबळे कुंडलिक बापू	जवाहरनगर हायस्कूल, जवाहरनगर, कोल्हापूर
२४.	,, कुंभार महादेव भाऊ	-,,-
२५.	श्री. कुलकर्णी भालचंद्र मार्तण्ड	तवनाप्पा पाटणे हायस्कूल, राजारामपुरी, कोल्हापूर
२६.	,, मेंडके माधव गोविंद	-,,-
२७.	,, धुरीकर रमेश गणेश	-,,-
२८.	श्रीमती काळे निर्मला भालचंद्र	[illegible] हायस्कूल, तटाकडील तालीम, कोल्हापूर
२९.	श्री. आळसे अशोक बंडू	देशभूषण हायस्कूल, सोमवार पेठ, कोल्हापूर
३०.	श्री. गुरव राजाराम अण्णा	नागोजीराव पाटणकर हायस्कूल, रंकाळवेश, कोल्हापूर

परिशिष्ट-ब (पुढे चालू...)

१.	२.	३.
३१.	श्री. माधव विश्वास मुरलीधर	नूतन मराठी विद्यालय, मंगळवार पेठ, कोल्हापूर
३२.	,, देशपांडे मुरलीधर रघुनाथ	-,,-
३३.	श्रीमती कुलकर्णी मिनाक्षी वसंत	न्यू हायस्कूल, न्यू महाद्वार रोड, कोल्हापूर
३४.	श्री. कुलकर्णी रंगराव रामचंद्र	-,,-
३५.	,, मुनीश्वर रमेश हरी	-,,-
३६.	श्रीमती हिरवेकर रजनी दत्तात्रय	-,,-
३७.	सौ. साळोखे विजया वसंतराव	पद्माराजे गर्ल्स हायस्कूल, न्यू महाद्वार रोड, कोल्हापूर
३८.	श्रीमती कुलकर्णी मीरा बाळकृष्ण	-,,-
३९.	,, कुलकर्णी उमा गंगाधर	-,,-
४०.	,, चिकोडीकर शीला श्रीकृष्ण	-,,-
४१.	,, पट्टे हेमलता श्रीकांत	-,,-
४२.	श्री. जोशी पांडुरंग वामन	-,,-
४३.	,, कुशाळकर सुधाकर गोविंद	-,,-
४४.	श्री. कुलकर्णी आशुतोष वासुदेव	प्रायव्हेट हायस्कूल, खासबाग, कोल्हापूर
४५.	श्रीमती गिरी सुशीला वसंतराव	-,,-
४६.	श्री. जोशी भार्गव काशिनाथ	-,,-
४७.	श्री. देशपांडे सखाराम रामचंद्र	-,,-
४८.	,, कुरणे तुकाराम परशा	-,,-

परिशिष्ट-ब (पुढे चालू....)

१.	२.	३.
४९.	श्री. कुरणे तुकाराम परमा	श्री राजाराम हायस्कूल, शाहूपुरी, कोल्हापूर
५०.	श्रीमती भोसले सुवेता अरुण	-,,-
५१.	श्री. शिंदे बापूसाहेब दत्ताजीराव	श्री विक्रम हायस्कूल, रविवार पेठ, कोल्हापूर
५२.	श्रीमती आपटे मीना प्रभाकर	महाराणी लक्ष्मीबाई गर्ल्स हायस्कूल, ताराबाग, कोल्हापूर
५३.	,, मर्डे गीता चंद्रकांत	-,,-
५४.	श्रीमती बक्के सुषमा सुरेश	महाराणा प्रताप हायस्कूल, रंकाळा टॉवर, कोल्हापूर
५५.	श्री. बाऊचकर तुकाराम बापू	-,,-
५६.	सौ साडे शीला श्यामराव	महाराष्ट्र हायस्कूल, शिवाजी पेठ, कोल्हापूर
५७.	श्री. गुरव तुकाराम रामचंद्र	-,,-
५८.	श्री. पाटील आत्माराम भाऊ	-,,-
५९.	श्री. वणिरे आप्पासाहेब गणपती	-,,-
६०.	श्री. घाटगे सातगोंडा बंडू	महात्मा फुले हायस्कूल, पंचगंगा रोड, कोल्हापूर
६१.	कुमारी पोवार लता मुरलीधर	-,,-
६२.	श्री. शिंदे प्रभाकर रावसाहेब	श्रेष्ठी समता हायस्कूल, कदमवाडी, कोल्हापूर
६३.	श्री. बाबर बाबासाहेब केदारी	मिलिंद हायस्कूल, दौलतनगर, कोल्हापूर

परिशिष्ट-ब (पुढे चालू...)

१.	२.	३.
६४.	श्री. ईंपुळकर आप्पासाहेब व्यंकट	मेन राजाराम हायस्कूल, भवानी मंडप, कोल्हापूर
६५.	,, मेंढवडे श्रीधर भाऊसाहेब	-,,-
६६.	श्रीमती सरदेसाई शालिनी बाळासाहेब	-,,-
६७.	श्री. शेख याकुब इब्राहिम	-,,-
६८.	श्रीमती जाधव शीला भंडोपंत	विद्यामाता गर्ल्स हायस्कूल, धोत्री गल्ली, कोल्हापूर
६९.	श्री. मागीर रामचंद्र पांडुरंग	-,,-
७०.	श्रीमती धोंडे विजया विजय	-,,-
७१.	श्रीमती काळे सुप्रिया उत्तमराव	राजर्षि छ. शाहू हायस्कूल, तोरस्कर चौक, कोल्हापूर
७२.	श्री. खाडे निवृत्ती गणपती	-,,-
७३.	श्रीमती धुरे निशाताई सदाशिव	-,,-
७४.	श्रीमती मोहिते वरुणा बाबासाहेब	-,,-
७५.	श्री. महाजन गुरुनाथ तिमण्णा	राजर्षि शाहू छ. विद्यानिकेतन, कळंबा, कोल्हापूर
७६.	श्री. सावंत तुकाराम रामचंद्र	-,,-
७७.	श्री. चोगुले भाऊसाहेब चिंतामणी	विकास हायस्कूल, रंकाळा वेस, कोल्हापूर
७८.	श्रीमती फणसळकर जयश्री गंगाधर	-,,-

परिशिष्ट-ब (पुढे चालू....)

१.	२.	३.
७९.	श्रीमती धर्माधिकारी कमल माधव	विद्यापीठ हायस्कूल, भवानी मंडप, कोल्हापूर
८०.	,, भागवत गंधाली दीपक	-,,-
८१.	श्री. भांडुरे महादेव सीताराम	-,,-
८२.	श्रीमती रोटीथोर मंजिरी माधव	-,,-
८३.	श्रीमती शिरवैकर अंजली अनिल	विद्यानिकेतन(मुली), शुक्रवार पेठ, कोल्हापूर
८४.	श्रीमती घाटगे प्रतिमा अनिल	विद्य. सांडेकर प्रशाला, शाहूपुरी, कोल्हापूर
८५.	श्री.डॉ. बद्री श्रीकांत रघुनाथ	स.म. लोहिया हायस्कूल, पेटाळा, कोल्हापूर
८६.	श्रीमती कुलकर्णी आशा लक्ष्मण	-,,-
८७.	श्री. कुलकर्णी दिगंबर लक्ष्मण	-,,-
८८.	श्रीमती संत संपदा श्रीपत	-,,-
८९.	श्री. [illegible] गुरुनाथ वामनराव	-,,-
९०.	श्रीमती पाटील उषा [illegible]	साई हायस्कूल, दसरा चौक, कोल्हापूर
९१.	श्रीमती मंडलिक राजकुंवर श्यामराव	शाहू दयानंद हायस्कूल, मंगळवार पेठ, कोल्हापूर
९२.	श्री. पाठक वसंत गोपाळ	शा.कृ. वालावलकर हायस्कूल, मुक्त सैनिक वसाहत, कोल्हापूर
९३.	श्री. वाळकर धनपाल [illegible]	-,,-
९४.	श्री. तोडकर	शिवशक्ती हायस्कूल, साळोखे नगर, कोल्हापूर.
९५.	श्रीमती नाईक पुष्पा लक्ष्मण	-,,-

<u>परिशिष्ट-ब (पुढे चालू...)</u>

१.	२.	३.
९६.	श्रीमती भोसले सुषमा सुरेश	शिवाजी मराठा हायस्कूल, शिवाजी पेठ, कोल्हापूर
९७.	,, मोहिते प्रभा शिवराव	-,,-
९८.	श्री. कांबळे सुरेश पिंटुराव	[illegible] हायस्कूल, लक्ष्मीपुरी, कोल्हापूर
९९.	श्रीमती कुलकर्णी ज्योती [illegible]	-,,-
१००.	श्री. मिरजे तुकाराम गणपती	श्रीराम हायस्कूल, राजारामपुरी, कोल्हापूर
१०१.	श्रीमती पाटील शोभा रामचंद्र	-,,-
१०२.	,, देशपांडे प्रतिभा [illegible]	श्री. सरस्वती गर्ल्स हायस्कूल, शिवाजी पेठ, कोल्हापूर
१०३.	,, शेटे शुभा [illegible]	-,,-
१०४.	श्री. भोसले शिवाजी काशिनाथ	श्री. विद्या हायस्कूल, शिवाजी पार्क, कोल्हापूर
१०५.	श्रीमती कोरगावकर सरयू पांडुरंग	-,,-

परिशिष्ट - क्र.१

मुलाखत घेतलेल्या अध्यापकांची यादी

अनु.	अध्यापकाचे नाव	शैक्षणिक अर्हता	अनुभव वर्षे
१)	श्री. गगराणी ए.बी.	एम.ए., बी.एड्.	२७
२)	श्री. गुरव आर.ए.	एम.ए., एम.एड., एम.ए. (हिंदी)	३१
३)	सौ. जाधव एस.एस.	एम.ए., बी.एड्.	१४
४)	सौ. जावडेकर एस.आर.	बी.ए., बी.एड्.	२२
५)	श्री. पाटील ए.बी.	एम.ए., बी.एड्.	३०
६)	श्री. मापूस आर.बी.	एम.ए., बी.एड्.	२१
७)	महाडेश्वर एस.आर.	एम.ए., बी.एड्.	२८
८)	श्री. महाजन जी.टी.	बी.ए., बी.एड्.	३३
९)	श्री. मोहिते ए.बी.	बी.ए., बी.एड्.	१५
१०)	श्री. यादव बी.जी.	एम.ए., एम.एड्.	२९

परिशिष्ट - क

अध्यापकांच्या एकूण अनुभवाचे मध्यमान (सरासरी अनुभव)

वर्ग वर्गांतर	वारंवारिता	विचलन	गुणाकार
३१-३३	५	५	२५
२८-३०	१०	४	४०
२५-२७	९	३	२७
२२-२४	६	२	१२
१९-२१	१६	१	१६
१६-१८	९	०	०
१३-१५	१५	-१	-१५
१०-१२	१२	- २	- २४
७-९	४	- ३	- १२
४-६	४	- ४	- १६
१-३	५	- ५	- २०
वर्गांतर लांबी ३	एकूण अध्यापक ९५		२८

मध्यमान सूत्र -

$$\text{मध्यमान} = \text{गृहित मध्यमान} \quad \frac{\text{एकूण गुणाकार}}{\text{एकूण गुणक}} \quad \text{वर्गांतर लांबी}$$

$$\text{मध्यमान} = १७ \quad \frac{२८}{९५} \quad ३$$

$$= १७.८८$$

अध्यापकांचा सरासरी अनुभव = १७.८८ वर्षे

परिशिष्ट - ड

मराठी विषय अध्यापन करणाऱ्या अध्यापकांच्या अनुभवाचे मध्यमान (सरासरी अनुभव)

वर्ग वर्गांतर	वारंवारिता	विचलन	गुणाकार
३१-३३	२	५	१०
२८-३०	७	४	२८
२५-२७	७	३	२१
२२-२४	२	२	४
१९-२१	१५	१	१५
१६-१८	७	०	०
१३-१५	१६	-१	- १६
१०-१२	१६	-२	- ३२
७-९	५	-४	- २०
४-६	५	-४	- २०
१-३	१३	-५	- ६५
३ वर्गांतर लांबी	९५ एकूण अध्यापक		- ७० एकूण

मध्यमान सूत्र -

मध्यमान = गृहित मध्यमान + $\frac{\text{एकूण गुणाकार}}{\text{एकूण गुणक}}$ × वर्गांतर लांबी

= १७ + $\frac{-७०}{९५}$ × ३

= १७ - २.२०

= १५.८० वर्षे

मराठी अध्यापनाचा सरासरी अनुभव = १५.८० वर्षे

परिशिष्ट - इ

९ वी, १० वीला मराठी शिकविण्याचा अध्यापकांच्या अनुभवाचे मध्यमान (सरासरी अनुभव)

वर्ष वर्षांतर	वारंवारिता	विचलन	गुणाकार
३१–३३	०	६	०
२८–३०	५	५	२५
२५–२७	७	४	२८
२२–२४	०	३	०
१९–२१	१४	२	२८
१६–१८	५	१	५
१३–१५	१४	०	०
१०–१२	१३	–१	–१३
७–९	९	–२	–१८
४–६	१०	–३	–३०
१–३	१८	–४	–७२
३ वर्गांतर लांबी	९५ एकूण अध्यापक		–४७ एकूण

मध्यमान सूत्र -

मध्यमान = गृहित मध्यमान $\frac{\text{गुणाकारांची बेरीज}}{\text{एकूण गुणांक}}$ वर्गांतर लांबी

= १४ $\frac{-४७}{९५}$ ३

= १४ –१.५०

= १२.५० वर्षे

अध्यापकांचा सरासरी अनुभव = १२.५० वर्षे

परिशिष्ट - ई

मूल्यसूची

1. Abstinence
2. Appreciation of cultural values of others
3. Anti-untouchability
4. Citizenship
5. Consideration for others
6. Concern for others
7. Cooperation
8. Cleanliness
9. Compassion
10. Common cause
11. Common good
12. Courage
13. Courtesy
14. Curiosity
15. Democratic decision-making
16. Devotion
17. Dignity of the individual
18. Dignity of manual work
19. Duty
20. Discipline
21. Endurance
22. Equality
23. Friendship
24. Faithfulness
25. Fellow-feeling
26. Freedom
27. Forward look
28. Good manners
29. Gentlemanliness
30. Gratitude
31. Honesty
32. Helpfulness
33. Humanism
34. Hygienic living
35. Initiative
36. Integrity
37. Justice
38. Kindness
39. Kindness to animals
40. Loyality to duty
41. Leadership
42. National unity

43. National consciousness
43. Non-violence
45. National integration
46. Obedience
47. Peace
48. Proper utilisation of time
49. Punctuality
50. Patriotism
51. Purity
52. Quest for knowledge
53. Resourcefulness
54. Regularity
55. Respect for others
56. Reverence for old age
57. Sincerity
58. Simple living
59. Social justice
60. Self-disciplines
61. Self-help
62. Self-respect
63. Self-confidence
64. Self-support
65. Self-study
66. Self-reliance
67. Self-control
68. Self-restraint
69. Social service
70. Solidarity of mankind
71. Sense of social responsibility
72. Sense of discrimination between good and bad
73. Socialism
74. Sympathy
75. Secularism and respect for all religions
76. Simple living
77. Spirit of enquiry
78. Team work
79. Team spirit
80. Truthfulness
81. Tolerance
82. Universal truth
83. Universal love
84. Value for national and civic property

संदर्भ ग्रंथ सूची

अवचट काकासाहेब, संस्कार सुगंध, पुणे : सौभाग्य प्रकाशन, १९८९.

अकोलकर-पाटणकर, मातृभाषेचे अध्यापन, आवृत्ती ७ वी, पुणे : व्हीनस प्रकाशन, १९८३.

अभ्यासक्रम - इयत्ता ८ वी, ९ वी, १० वी, पुणे : सचिव, महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, १९८२.

आफळे रा.रा., बापट भा.व., शिक्षणाचे मानसशास्त्रीय अधिष्ठान, पुणे : श्री विद्या प्रकाशन

कुलकर्णी के.व्ही., शैक्षणिक मानसशास्त्र, पुणे : श्री विद्या प्रकाशन

कुरुंदकर नरहर, आकलन, पुणे : देशमुख आणि कंपनी, १९८५.

कुंडले म.बा., मराठीचे अध्यापन, दुसरी आवृत्ती, पुणे : व्हीनस प्रकाशन, १९८५.

केणेकर मुक्ता, वर्णा तुझे बारा महिने, भाग १ ते १२, डोंबिवली : अश्वमेध प्रकाशन, मानपाडा रोड, १९८९.

गोगटे, पळसाने, माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थी - समालोचन व मार्गदर्शन, पुणे : रावर्दस प्रकाशन

शापेकर ल.नी., असे होतात संस्कार, नागपूर : मंगल प्रकाशन, १९८४.

जोशी वसंत स. (संपादक), भाषा व साहित्य संशोधन, पुणे : महाराष्ट्र साहित्य परिषद, १९८१.

जोशी श्रीपाद, शिक्षण संवाद, जत : अमोल प्रकाशन, जि. सांगली, १९८०.

दांडेकर गो.नी., सार्थ श्री ज्ञानेश्वरी, पुणे : मॅजेस्टिक बुक स्टॉल, १९८६.

देशमुख शारदा मो., देशपांडे मधुकर गोविंद, इनामदार मुकुंद गोविंद, स्वाध्याय संस्कारमाला, पुणे : मृत्युंजय प्रकाशन, १२२७ शुक्रवार, समाधानगर.

देशपांडे के.ना., माळी, प्राचीन काळातील शिक्षण, पुणे : नूतन प्रकाशन, १९८४.

देशपांडे म.गो., मनोरंजनातून संस्कार भाग १ ते ३, कोल्हापूर : सन्मित्र प्रकाशन, १९८२.

देवस्थळी रा.भा., विद्यार्थी मित्रांनो, कोल्हापूर : सन्मित्र प्रकाशन, १९८९.

नागपुरे व.रा. (संपादक), राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण १९८६ – शैक्षणिक आव्हानापासून कृतिकार्यक्रमाकडे, पुणे : म.रा.शै.सं.व प्र.प.,१९८७.

नाडकर्णी म.द., शिक्षणाच्या वास्तव दिशा, मुंबई : ललित नाटय प्रकाशन, मुंबई–२८, १९८७.

नाडगोंडे गुरुनाथ, सामाजिक संशोधन पध्दती, कोल्हापूर : फडके प्रकाशन, १९८६.

पारसनीस, शिक्षणाची तात्विक व समाजशास्त्रीय भूमिका, पुणे : नूतन प्रकाशन, १९८७.

पाटील लीला, बालवीर भाग १ ते ६, कोल्हापूर : सन्मित्र प्रकाशन, १९८४.

पाटील लीला, मराठीचे अध्यापन व मूल्यमापन, पुणे : व्हीनस प्रकाशन, १९७८.

बापट भा.गो., शैक्षणिक संशोधन, पुणे : नूतन प्रकाशन, १९८६.

बूबेकर जॉन एस. (अनुवाद अकोलकर ग.वि.), शिक्षणाची आधुनिक तत्वज्ञाने, पुणे : विद्या प्रकाशन, १९७१.

भात रा.तु., आजच्या शिक्षणातील विचारप्रवाह, कोल्हापूर : चैतन्य प्रकाशन, १९८३.

विनोबा, गीता प्रवचने, आवृत्ती १२ वी, वर्धा (पवनार) : परंधाम प्रकाशन, १९७०.

महाडेश्वर शशिकांत, गुजरातेतील उपक्रमशील शिक्षण संस्था, कोल्हापूर : महाडेश्वर शशिकांत, सचिव, अंतरभारती, १९८१.

वेदांते मधुकर, जाण (काव्यसंग्रह), कोल्हापूर : अप्रकाशित.

वेदांते मधुकर भाऊसाहेब, शालेय भाषणे, कोल्हापूर : वत्सार्ड प्रकाशन, फुलेवाडी, १९७८.

शिक्षक मार्गदर्शक व्यापक कार्यक्रम – अध्ययन घटक संच (सामान्य), पुणे : महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, मे–जून, १९८९.

शेटये शा.ह., केसरकर पु.दि., शालेय संशोधन प्रकल्प, कोल्हापूर : महाराष्ट्र ग्रंथ भांडार, १९७१.

सहस्त्रबुद्धे चि.द., शिक्षणातून नैतिक मूल्यसंवर्धन, पुणे : साधना प्रकाशन, १९७५.

संचालक, शासकीय मुद्रण अभिलेखागार, तुकारामबुवांच्या अभंगाची गाथा, मुंबई : शासकीय मध्यवर्ती मुद्रणालय, पुनर्मुद्रण, १९७३.

<u>नियतकालिके</u> :

जीवन शिक्षण, मार्च ९०, कुमार मेंढे, `पाठ्य ; पाल्य : शिक्षक,` पृ.२९, पुणे : महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद.

भारतीय शिक्षण, जुलै १९८९, अनुक्रम १८, सावंत एन.एन., `पाठ्यपुस्तकात प्रतिबिंबित झालेल्या मूल्यांचा अभ्यास,` पृ. २६९.

लोकराज्य (साने गुरुजी विशेषांक) १ व १६ जून १९८७, मुंबई : साहाय्यक संचालक, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र शासन.

शिक्षक संदेश, आत्मगौरव विशेषांक, कल्याण : श्री.प्र.अ. संत (प्रकाशक)

शिक्षक समीक्षा, डिसेंबर १९८९, कांबळे मिनाक्षी, `मराठी अध्यापन एक चिंतन,` पृ. १४६, नागपूर : १९८९.

<u>ENGLISH</u> :

Agarwal Y.P., Research in Emerging Fields of Education, New Delhi : Stearling Publication, 1988.

Barrow Robin, Moral Philosophy for Education, London : George Allen and Unwin Ltd.

Bailey, Deborah Ann, Ph.D., University of Missouri Columbia, 'The Relationship Between Stages of Moral Judgement and Elementary Class-room Teacher's Perceptions of Disturbing Behaviour', Dissertation Abstract International, Vol. 46, 1986.

Bhatt B.D., Educational Documents in India 1831 to 1968, Delhi : Arya Book Depot, 1977.

Buch M.B., The Survey of Research in Education, Baroda, Centre of Advanced Study in Education, The M.S. University, Baroda.

Buch M.B. (Ed.), Second Survey of Research in Education (1972-78), Baroda : Society for Educational Research and Development, 1979.

Buch M.B. (Ed.), Third All India Educational Survey, New Delhi : N.C.E.R.T., 1978.

Bull Norman J., Moral Education, London : Routledge and Kegan Paul, 1969.

Citizens for Democracy, Education for our people - A Policy frame for the Development of Education over the Next Ten Years, New Delhi : Allied Publisher Private Limited, 1978.

Colby, A. and Kohlberg L., The Measurement of Moral Judgement, Vols. I and II, New York : Cambridge University Press, 1987.

Colby, A. and Kohlberg, L., The Relation Between Logical and Moral Development in L. Kohlberg and D. Candee, Eds., Research in Moral Development, Cambridge, Mass : Harvard University Press,1984.

Curriculum for the Ten-Year School : A Framework 1975, New Delhi : N.C.E.R.T., 1975.

Deo Pratibha (ed.), Educational Research in the University of Bombay, Bombay : Department of Education, 1981.

Garrold, Andrew Carruthers, Ed. D, Harward University, A Developmental Approach to the Teaching of Literature, A Context for Moral and Ego Growth in Adolescents, Dissertation Abstract, International,Vol. 45, 1984.

Goode W. and Hatt, P., Methods in Social Research, MacGraw Hills Book Ltd., 1953.

Goyal B.R., Documents on Social, Moral and Spiritual Values in Education, New Delhi : N.C.E.R.T., 1979.

G. Terry Page and J.B. Thomes with A.R. Marshall, International Dictionary of Education, London : Kogan Page Limited, Reprinted, 1978.

Harvey, Patricia Lawson, Ph.D. University of Maryland, Moral Development and Residence Hall Vandalism, Dissertation Abstract International, Vol. 44, 1984.

Joshi, J.V., Problems in Moral Education, The Progress of Education, Vol. LV II, No.2, 1982, Pune : Vidyarthi Griha Prakashan.

Kamat A.R., Education and Social Change in India, Bombay : Somaiya Publication, 1985.

Kohlberg, L., Moral Stages and Moralization, The Cognitive Development Approach. In T. Lickona, Ed., Moral Development and Behaviour : Theory, Research, and Social Issues, New York : Holt, Rinehart and Winston, 1976.

Kohlberg Lawrence, The Philosophy of Moral Development : Moral Stages and the Idea of Justice, Volume 1, San-Francisco : Harper and Row Publishers, 1983.

Kulbir Singh Sidhu, Methodology of Research in Education, New Delhi : Stearling Publication, 1986.

Lulla B.P., Education in Human Values, Bombay : Institute of Education, 1987.

Nagapure (Director), Research Bulletin, March-June 1987, Pune : Director Maharashtra State Council of Educational Research I, 1987.

Naik J.P., Policy and Perfomance in Indian Education, 1947-74.

Naik J.P., The Main Recommendation of the Report of Educational Commission, New Delhi : N.C.E.R.T., 1969.

N.C.E.R.T., Fourth All India Educational Survey, New Delhi : N.C.E.R.T., 1982.

N.C.E.R.T., Educational Investigations in Indian Universities New Delhi : By the Council.

N.C.E.R.T., Third Indian Year Book of Education, Educational Research, New Delhi.

Pandye S.B., Kundale M.B. (Eds.) Abstracts of Doctoral Researchers in Education, Nagpur : Secretary, Shikshan Samiksha, 1987.

Raynolds and Mann, Encyclopedia of Special Education, Vol.1,2, 3, New York : A Wiley Interscience Publishers, 1987.

Ries, Steven, I., Harvard Univ., An Empirical Study of an Educational facilitative effect upon moral development, Abstract International, Vol. 44, 1984.

Ruhela S.P., Human Values and Education, Delhi : Steanlling Publisher, 1986.

Salili, F., Maehr, M.L. and Gillmore, G., Achievement and Morality : a cross-cultural analysis of casual attribution and evaluation, J. Pers. Soc. Psych, 33, 3, 327-37, 1976, Journal of Personality and Sicial Psychology.

Sharma R.A., Fundamental of Educational Research, Mirut : Royal Book Depot, 1985.

Shukla P.D., Towards the New Pattern of Education in India, New Delhi : Sterling Publishers.

Sukhia S.P., Elements of Educational Research, New Delhi : Allied Publishers Private Ltd., 1983.

Taneja R.P., Dictionary of Education, New Delhi : Amol Publication, 1989.

The Third Indian Year Book of Educational Research, New Delhi : N.C.E.R.T.

Turiel, E., Moral Development and Socialization, Edited by M. Wind Miller, N. Lambert and B. Turiel, Boston : Allyn and Bacon, 1980

Weinrich, H.E., Kohlberg and Piaget : aspects of their relationship in the field of moral development, Journal Moral Education, 4, 3, 201-13.

Whitney, F.L., The Elements of Research Prentice Hall Inc., 1958.

William Key, Moral Development, London : George Allen and Unwin Limitd, 1968.

Yeager, Barbara, Devonna, Virginia Polytechnic Institute and State University, Moral Development and Children's Literature, Abstract International, Vol. 44, 1984.

Kothari D.S. (Chairman), Report of the Education Commission (1964-66) - Education and National Development, Reprint Edition, Dehli : N.C.E.R.T.,1971.

Mudaliyar (Chairman), Report of the Secondary Education Commission - 1952-53, New Delhi : Ministry of Education.

Radhakrishnan (Chairman), Report of the University Education Commission, 1948-49, New Delhi : Ministry of Education, 1962.

Report of the Committee on Religious and Moral Instruction, 1959, New Delhi : Ministry of Education, Government of India.

Report of the Committee on Emotional Integration, 1961, New Delhi, Manager of Publications, Government of India.

Report of the Committee of Members of Parliament of National Policy of Education 1967, Ministry of Education, Government of India.

The Wardha Education Conference on basic Education 1937, Report, Wardha : Educational Reconstruction, Hindustani Talimi Sangh, 1956.